

УНІВЕРСАЛЬНІ ТА НАЦІОНАЛЬНО-СПЕЦИФІЧНІ АСПЕКТИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ СВІТУ У ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ

Олександр ЧЕРЕВЧЕНКО (Умань, Україна)

У статті визначено основні засади моделювання картини світу, розглянуто універсальні та національно-специфічні аспекти концептуалізації світу у поетичному мовленні.

The main principles of describing mapping of the world, universal and specific national aspects of the world conceptualization in poetic speech are defined in the article.

Сучасна лінгвостилістика постулює образну теорію поетичної мови як моделювальної системи, що характеризується певною пізнавальною потужністю та обов'язковою вмотивованістю мовних одиниць. Тенденція розглядати поетичний образ у взаємозв'язку з процесами мислення людини, пізнання й праці свідомості бере витоки з положень О.Потебні, який трактував образ як засіб мислення та пізнання. Це положення розвивається у працях М.Бахтіна, В.Виноградова, Г.Винокура, які зазначали, що поетичний образ несе інформацію про пізнання індивідом дійсності та уособлює розумовий зміст.

Створюючи образ на базі інформації, що отримується по сенсорних та моторних каналах, митець будує власну модель бачення світу в цілому та в окремих його явищах. При цьому в рамках старого значення через образне уподібнення здійснюється інтерпретація нового змісту. Слід зазначити, що в основі індивідуального світосприйняття лежать універсальні для усього соціуму поняття та уявлення, відображені у поетичному різновиді мовної творчості.

Головним завданням науки у цьому разі стало дослідження структурної організації довкілля, що виразилося в моделі світу (Ю.Лотман, Ю.Караулов, Г.Колшанський, Ю.Степанов та ін.). При цьому основний акцент падає на розгляд „людського чинника у мові”, а щодо „мовного чинника в людині (митці слова)”, то така постановка питання ще потребує додаткової уваги дослідників.

Одним із актуальних завдань вважаємо визначення основних засад моделювання картини світу взагалі та з'ясування істотних ознак таких макроодиниць, як *картина світу, універсальна концептуальна картина світу, концептуальна картина світу етносу, мовна картина світу етносу, картина світу певної історичної епохи, індивідуальна концептуальна картина світу, поетична картина світу митця, картина світу окремого поетичного твору.*

Поняття *картина світу* належить нині до фундаментальних наукових понять. Воно виражає найсуттєвіші характеристики людини, її буття, взаємозв'язків з позамовною дійсністю. Картина світу як його глобальний образ постійно формується у процесі контактування людини з навколишнім середовищем та іншими членами соціуму, предметно-практичну діяльність, світосприйняття, яке є виявом характеру духовної сутності особистості. Картина світу об'єктивується у мові, культовому і світському образотворчому мистецтві, у музиці, ритуалах, етикеті, різноманітних соціокультурних стереотипах поведінки людей тощо.

Термін *картина світу* був уведений до наукового обігу у фізиці наприкінці XIX – на початку XX ст. Одним із перших цей термін почав вживати Г.Герц (1914 р.) стосовно фізичної картини світу, яка розглядалася як сукупність внутрішніх образів зовнішніх предметів. А.Ейнштейн вважав створення картини світу необхідним моментом життєдіяльності людини. З часом поняття *картина світу* в природничих науках стало означати специфічну концептуальну структуру, що формується за допомогою наукових методів і понять. Загальнонаукова картина світу надбудовується над системністю наукових знань як зв'язкова ланка між ними й світоглядом.

Розробкою проблеми картини світу та її мовного вираження займалися Ю. Апресян, Г. Брутян, Ю. Караулов, В. Морковкін, Ж. Соколовська, Н. Сукаленко.

На особливу увагу заслуговують погляди деяких з них. Р.Брутян, розглядаючи це питання з філософської позиції, заявляв, що оскільки у людській свідомості правомірне виділення раціональної (логічної) та чуттєвої моделей дійсності, то і в мові також можливе

уявлення про „картину світу” у формі концептуальної (поняттєвої) та мовної (словесної) моделей [2: 109]. Інваріантна (концептуальна) частина картини світу визначається принципом віддзеркалення і безумовно, однакова для всіх і не залежить від того, носієм якої мови є людина [5]. Такий підхід став загальноновизнаним у сучасному мовознавстві (Ю.Караулов, Г.Колшанський, Г.Комлев, Т.Нікітіна, Г.Рамішвілі, Н.Сукаленко та ін.), оскільки він дає можливість показати роль мови у формуванні картини світу у свідомості людей, більш чітко уявити, як відображається в ній довкілля. „Ще до знайомства з мовою, – наголошує О.Кубрякова, – людина певною мірою знайомиться зі світом, пізнає його; завдяки відомим каналам почуттєвого сприйняття світу вона володіє певною інформацією про світ, розрізняє і ототожнює об’єкти свого пізнання. Засвоєння будь-якої нової інформації про світ здійснюється кожним індивідом на базі тієї, якою він уже володіє. Створена таким чином система інформації про світ і є сконструйована ним концептуальна система” [7: 91].

Якщо концептуальна картина – інваріантна (спільна для всіх носіїв мов), то мовна виражається у значеннях слів, притаманних певній мові. Більшість учених вважає, що, концептуальна картина світу багатша, ніж мовна, оскільки у її творенні беруть участь різні типи мислення, і не все пізнане людиною набуває словесної форми, не все відображається за допомогою мови, і не вся інформація, яка надходить із зовнішнього світу, набуває мовного виразу. Для набуття мовною одиницею певного статусу і закріплення її у мові вона має пройти нелегкий шлях формування, кристалізації і селекції, а також випробування часом.

Слід зазначити, що обидві картини світу (концептуальна та мовна) взаємопов’язані, хоч і мають певні відмінності. Тлом концептуальної моделі світу є інформація, яка подається в поняттях, тоді як головними у мовній моделі є знання, закріплені за одиницями конкретних мов. Концептуальна модель організована за законами фізичного світу, що робить її багатшою та цікавішою, мовна ж – за законами мови. Концептуальна модель світу – універсальна, впорядкована, характеризується стійкістю та системністю, мовна – фрагментарна, більш рухома, відображає постійні зміни в довкіллі. Торкаючись загальних рис, зазначимо, що обидві моделі є способом існування лексики у свідомості носія” [5: 273-274] і допомагають у відтворенні цілісної картини світу.

Отже, картина світу як сукупність уявлень про довкілля розкривається через мовну структуру, зокрема лексико-семантичну систему мовних одиниць. „Сітка відношень” цієї системи є ієрархічно впорядкованим цілим зі складною будовою, в основі якої лежить смисловий каркас, що створює площинну модель мовної картини світу.

Ю.Апресян називає мовну картину світу наївною (вона відображає матеріальний і духовний досвід народу), протиставляючи їй наукову модель [1: 57]. Ця думка перегукується з точкою зору Т.Нікітіної, яка розрізняє наукову та звичайну (життєву) картину світу, вважаючи їх різновидами концептуальної моделі світу. М.Сукаленко також підкреслює наявність у мові звичайної (буденної, або наївної) картини світу, яка є продуктом тривалого історичного розвитку і об’єктом передачі досвіду між поколіннями, тому відповідно включає різноманітність форм та рівнів прояву буденної свідомості: естетичне освоєння людиною реального світу, відображення діяльності в практиці повсякденної праці, побуту тощо [9: 6]. „Мовна картина світу, – наголошує Ю.Караулов, – існує лише завдяки фільтрації наукової картини світу через призму мовної особистості” [6: 261].

Порівняння цих підходів дозволяє зробити висновок, що вони не протиставлені один одному. У концептуальній моделі світу можна визначити фрагменти, які відображають як звичайну свідомість, так і наукову. Сформоване ж за допомогою мови уявлення про об’єктивну картину світу виступає основою його вербальної картини.

Дослідження останніх років зосереджують увагу на мовних засобах, які експлікують об’єктивну картину світу. Особливої уваги заслуговує питання про розмежування спільного (універсального, глобального) та національно-специфічного у ній. Тому передусім говоримо про „універсальну концептуальну картину світу”.

З огляду на досвід площинного моделювання мовної картини світу, деякими вченими (Л.Вітгенштейном, В.Виноградовим, Ю.Карауловим, І.Ревзіним, Ю.Степановим,

Н.Хомським та ін.) здійснено спробу об'ємного просторового моделювання мовної картини світу, особливість якого полягає у виявленні лексико-семантичних універсалій. Цікавою в цьому відношенні є класифікація універсальних понять, запропонованих Р.Халлігом та В.фон Вартбургом. Це положення переформується з твердженням про те, що „властивий мові спосіб концептуалізації дійсності частково універсальний, частково національно специфічний, тому носії різних мов можуть бачити світ дещо по-різному, крізь призму своїх мов” [1: 62]. Воно знайшло широке визнання серед дослідників.

На особливу увагу заслуговує антропо- та етноцентрична концепція лексичного значення, що належить відомій польській лінгвістці ХХ ст. А.Вежбицькій, яка розвиває ідеї М.Боас, В.фон Гумбольдта, О.Єсперсена, Е.Сепіра, Б.Уорфа. У цій концепції наголошується, що мова, по-перше, є антропоцентричною, тобто призначеною для людини, і, відповідно, мовна категоризація реалій зовнішнього світу теж зорієнтована на людину – така загальна властивість усіх мов. По-друге, кожна мова національно специфічна. При цьому вона відбиває не тільки особливості національної культури, а й своєрідність національного характеру її носіїв. Тому джерело „мовних розбіжностей” у концептуалізації світу слід шукати не тільки в особливостях природно-культурних умов буття, але й у своєрідності національних характерів [3: 263-282].

А.Вежбицька висунула також гіпотезу про існування у будь-якій людській мові універсальних елементарних смислів, які мають вроджений характер і тому у різних людських колективах не будуть істотно відмінними. У результаті цієї роботи висунуто кілька десятків кандидатів в універсальні елементарні смисли. Важливо, що визначені категорії є і семантичними, і структурними. Вони враховують звичайні семантичні угруповання і водночас не залишають без уваги комбінаторних властивостей елементів [Там само: 296-298]. Очевидним є й те, що саме рідна мова безпосередньо визначає концептуальний погляд на життя.

Кожний народ експлікує у мовні формули особливості свого світосприйняття. Він не тільки фотографує, інтерпретує світ засобами мовної символіки, а й створює свій ментальний портрет світу. У національній мові є невичерпний арсенал мовних артефактів – образів, символів, знаків, які втілюють у собі результати пізнавальної діяльності всієї етнокультурної спільноти. Національна мова у свій неповторний спосіб перекодує досвід колективно-історичної групи. Здійснюється цей процес через призму мовної особистості.

Наявність національних культурних одиниць – *слів-концептів* – є основним чинником, який розрізняє етномовні картини світу. Ю.Степанов вважає, що концепт – це згусток культури у свідомості людини, те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини. З іншого боку, концепт – це те, через що людина сама входить у культуру, а в деяких випадках і впливає на неї. Прообразом поняття про концепт, вважає вчений, („концептом концепта”) стало вчення Платона про ідеї [8: 40-41].

Закріплення терміна *концепт*, за Р.Фрумкіною, в східноєвропейській лінгвістиці сталося у 80-ті роки ХХ ст. Зумовлено цей процес розширенням сфер інтересів семантики та її взаємодії з іншими науками – логікою, психологією, антропологією, соціологією. Це було проявом певного зрушення орієнтації – від трактування смислу як абстрактної сутності, формальна репрезентація якої відокремлена від автора висловлювання та його адресата, до вивчення концепту передусім як ментальної сутності [10: 79]. А.Вежбицька використовує ідею концепту також і для характеристики знань про реалії повсякденного буття або ж оволодіння смислом таких реалій [3: 263-282].

Концепт виникає у процесі набування знань та отримання інформації про об'єкти та його властивості, причому ця інформація може включати відомості про уявний світ та можливий стан справ у ньому. У сумарному вираженні такі відомості включають у себе те, що окрема людина знає, припускає, думає, уявляє про навколишній світ. Концепт зводить різноманітні явища до чогось одного, підводячи їх під одну рубрику: він дає змогу зберігати знання про світ і є складником концептуальної системи, сприяючи обробці об'єктивного

досвіду шляхом підведення інформації під певні напрацьовані суспільством категорії та класи.

Для виділення концептів, вважає О.Кубрякова, необхідна і перцептуальна відокремленість деяких ознак, і предметні дії з об'єктами, і їх кінцеві цілі, й оцінка таких дій та ін. Два і більше різних об'єктів за наявності спільних ознак можуть бути розглянуті як представники однієї категорії. Концепти можуть бути представлені одним словом (прості) й реченнями та словосполученнями (складні). Підтримуючи позицію А.Вежбицької та обстоюючи мовознавче розуміння концептів, О.Кубрякова наголошує, що вони „по-різному групуються і по-різному вербалізуються в різних мовах у тісній залежності від власне лінгвістичних, прагматичних і культурологічних факторів, а, відповідно, фіксуються в різних значеннях” [7: 93]. У мові закріплюються саме ті образні вираження, які асоціюються з культурно-національними еталонами, стереотипами. Стереотипи, чи еталони, є своєрідними константами мовної картини світу, оскільки через ці імена в концептуальну картину вплітається ужитково-побутове уявлення про світ, зафіксоване даною мовою.

Концепт у його сучасному тлумаченні названий серед традиційних логічних, психологічних, соціологічних категорій (таких, як фрейми, гештальти). Ґрунтовну спробу визначення природи концепта знаходимо у розвідці К.Голобородько, де розглядається співвіднесеність його з поняттям, лексичним значенням, денотатом, семою, образом, символом і на цьому тлі встановлюється статус цієї категорії [4: 27-29].

Порівнюючи концепт та поняття, слід зазначити, що концепт синтезує інформацію про всі ознаки предметів довкілля, тоді як поняття є лише сукупністю найсуттєвіших з них. У лексичній структурі слова концепт органічно поєднує загальнолюдське розуміння з традицією національного та індивідуального його вживання.

З'ясування природи концепту передбачає співвіднесеність з ним художнього образу як специфічної для мистецтва (і художньої літератури зокрема) форми відображення дійсності, що характеризується більшою конкретизацією смислової та естетичної інформації, тоді як концепт постає як узагальнення рівня загальнолюдської чи національної свідомості.

Досить цікавою є співвіднесеність концепту та символу як мовного знака, спроможного відбивати архаїчний прошарок свідомості знака, який і в плані вираження (за Ю.Лотманом), і в плані змісту завжди є певним текстом. „На основі вчення О.Потебні про внутрішню форму, – зазначає К.Голобородько, – розглядається структура символу, яка складається зі звукоряду (або графічного зображення), внутрішньої форми (образу) та символічного значення (концепту). Образ та концепт становлять змістову структуру символу. Первинне та вторинне значення символу співіснують, не витісняючи одне одного. Символ зберігає парадигматичні зв'язки з одиницями лексичної системи тексту в обох своїх значеннях. Як наслідок виникає багатозначність символу, коли враховується поява асоціацій як на рівні первинного, так і на рівні вторинного, символічного значень” [4: 25]. Отже, категорія символу постає як абстрактна сутність, що актуалізується в конкретних образах, які передають найскладніші логічні поняття – концепти.

Так чи інакше, концепт є посередником між словом і дійсністю, що зберігається у мовній пам'яті як етносу, так і окремого його представника та формує концептуальну картину світу. Вербалізовані та означені концепти виконують функцію репрезентації змісту окремого кванту інформації про світ, зберігання цієї інформації у пам'яті, оперування цим змістом у мовленні та художній творчості. Концепт є вербально вираженою інтегральною категорією, яка відображає психоментальні ресурси свідомості, слугуючи тлом репрезентації мовної картини світу.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: Попытка системного описания // Вопросы языкознания. – 1995. – №1. – С.37-67.
2. Брутян Г.А. Язык и картина мира // НДВШ. Философские науки. – 1973. – №1. – С.108-115.
3. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / Пер. с англ. А.Д.Шмелёва под ред. Т.В.Булыгиной. – М.: Языки русской культуры, 1999. – I-XII, 780 с.
4. Голобородько К.Ю. Лінгвістичний статус концепту / Культура народов Причерноморья. – 2002. – № 32. – 399 с.

5. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976. – 335 с.
6. Караулов Ю.Н. Русский язык и новая личность. – М.: Наука, 1987. – 263 с.
7. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З. Панкрац Ю.Г., Лузгина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Наука, 1996. – 174 с.
8. Степанов Ю.С. В мире семантики // Семиотика: Антология / Сост. Ю.С. Степанов. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 702 с.
9. Сукаленко Н.И. Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира. – К.: Наукова думка, 1992. – 160 с.
10. Фрумкина Р.М. Концепт, категория, прототип // Лингвистическая и экстралингвистическая семантика: Сб. обзоров. – М.: ИНИОН РАН, 1992. – С. 89-112.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олександр Червченко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри зарубіжної літератури та російської мови Уманського державного педагогічного університету імені П.Г.Тичини

Наукові інтереси: лінгвопоетика, лінгвoseміотика, лексикологія слов'янських мов.

РОМАН-САТИРА СТВЕНА ЛІКОКА «МОЄ ВІДКРИТТЯ АНГЛІЇ»: ЛІНГВОСТИПІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Оксана ЯРМОЛОВИЧ (Одеса, Україна)

Статтю присвячено вивченню особливостей використання деяких мовностилістичних засобів для формування сатири у творі С.Лікока. Розглядаються апеляції до епітету, іронії, метафори і сленгу, які передають суб'єктивне авторське бачення сатиричного в оточуючому світі.

The paper explores linguistic means for the creation of satire in the novel by S.Leacock. Special attention is paid to the writer's use of epithets, irony, metaphors and slang to express his subjective vision of satire in the surrounding world.

Сучасний етап розвитку стилістики художнього тексту характеризується підвищенням інтересом до вивчення лінгвістичної природи і функціонування авторських стилістичних прийомів відображення навколишнього світу.

Актуальність цього дослідження визначається необхідністю поглибленого вивчення структурно-семантичних параметрів тексту і мовностилістичних прийомів вираження сатири як його компоненту, а також тим, що значна частина сатиричних творів Стівена Лікока мало досліджувалась в аспекті авторських прийомів створення сатири. Визначення структурних характеристик сатири, розкриття її ролі у процесі текстотворення є певним внеском у подальшу розробку проблематики лінгвістики тексту.

Метою статті є з'ясування й висвітлення специфіки мовностилістичних прийомів вираження сатири в романі Стівена Лікока «*My Discovery of English*». Виокремлений нами об'єкт дослідження розглядається з позицій розуміння сатири як літературної та естетичної категорії.

Функціональний стиль художньої літератури має головною метою вираження суб'єктивного авторського бачення світу. Навколишня дійсність у її образному сприйнятті передається в художній літературі відповідними мовностилістичними прийомами, що виражають естетико-пізнавальну функцію мови.

А.Вуліс визначає сатиру як «вид комичного и специфический способ художественного воспроизведения действительности с помощью образов, которые раскрывают ее (сатиру), как что-то внутренне неудачное (содержательный аспект) и то, что открыто-высмеивается (формальный аспект)» [1: 152].

Форми передачі сатири в художньому тексті досліджували Ю.Б.Борев, І.Р.Гальперін, А.І.Єфімов, Т.В.Любимова, Н.Г.Олексенко, Л.А.Спірідонова, L.N.Curry, A.R.Humphreys та інші. У своїх працях лінгвісти підкреслюють, що сатира має багато спільних рис із гумором. Розмежовуючи ці два поняття, Л.А. Спірідонова підкреслює, що «пафос сатири поворачивается против негативных явлений в мире, <...> сатира состыковывается со своим идеалом, ей присуще чувство личной «обиды». А юмор передает миру его несовершенство, но при этом он (юмор) выявляет его и «усмехается» [4: 32-35].

С.А.Троїцький вважає, що «галузь сатири вужча: вона найчастіше стосується тільки морально-суспільних явищ; вічних законів, що правлять долею окремої людини». На погляд вченого, сатирик схильний до песимізму, а гуморист – до оптимізму; «сатирик – ідеаліст, а гуморист – реаліст». Сатира розглядається ним як вираження боротьби. Дослідник вважає твір С.Лікока «Мое відкриття Англії» яскравим прикладом втілення сатиричного, він підкреслює, що «так как сатира является проявлением отношений в обществе, изображая